
INFORMAȚII DESPRE CREȘTINISMUL POPULAR ÎN SPAȚIUL EUROPEAN ȘI MEDITERANEAN DE LA TRIUMFUL CREȘTINISMULUI PÂNĂ ÎN EVUL MEDIU¹

de Nelu Zugravu

Într-un articol intitulat *O nouă direcție istoriografică – studiul “religiei populare”*, publicat în tomul III-IV/1994-1995 al Anuarului Centrului de Istorie și Civilizație Europeană din Iași, *Europa XXI* (p. 87-101), am arătat multiplele conotații pe care le are conceptul de *religie creștină populară*. Tot acolo am evidențiat faptul că, în ceea ce ne privește, înțelegem prin această noțiune *creștinismul cu elemente păgâne*, precum și *acele credințe și practici religioase necuprinse în bazele doctrinei creștine (Sfânta Scriptură, Tradiția = predica apostolică, canoanele conciliilor ecumenice), dar acceptate de Biserică*. În rândurile de mai jos, vom urmări acest fenomen în diferite regiuni ale lumii europene și mediteraneene de la triumful creștinismului până în Evul Mediu.

- (1) În articolul de față am folosit următoarele abrevieri: *AESC = Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*; *CBO*, I/2, II/1-2 = N. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe Române însoțite de comentarii*, Arad, I/2 (1931), II/1 (1934), II/2 (1936); *CBO*² = I.N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1993; *CI = Corpus Iuris Civilis*, Volumen secundum, *Codex Iustinianus*, recognovit et retractavit Paulus Krueger, Frankfurt am Main, 1967; *COD = Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, a curi di G. Alberido, G.L. Dosseti, P.-P. Joannou, Cl. Leonardi, P. Prodi, consultanța di H. Jedni, editione bilingue, Bologna, 1991; *Cth = THEODOSIANI LIBRI XVI CVM CONSTITVTIONIBVS SIRMONDIANIS*, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri TH. MOMMSEN, I, Berlin, 1905; *DC*, I, IV, V = *Dizionario dei Concili*, diretto da P. Palazzioni, Roma, II (1964), IV (1965), V (1966); Hefe le, I, IV-VI = Ch.-J. Hefe le, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, Paris, I (1870), IV (1870), V (1870), VI (1871); *IO*, 6-8 = *Izvoarele ortodoxiei*, București, 6 (1943), 7 (1945), 8 (1946); *PL = Patrologia Latina*; *PSB*, 2-4, 7, 9, 11-13, 15, 17, 29, 64, 72 = *Părinți și scriitori bisericești*, București, 2 (1980), 3 (1981), 4 (1982), 7 (1982), 9 (1984), 11 (1982), 12 (1988), 13 (1987), 15 (1987), 29 (1982), 64 (1985), 72 (1992).

Spre sfârșitul secolului al IV-lea, Grigorie de Nyssa (aprox. 335 – aprox. 394) arăta într-una din catehezele sale: “De când, după cum spune Apostolul, ‘tuturor neamurilor li s-a arătat harul lui Dumnezeu cel mântuitor’, care a venit prin natura omenească, toate, ca un fum, s-au dus în neființă; astfel au încetat nebuniile oracolelor și ghicitorile și au fost suprimate jertfele de animale și pângăririle cu sânge în hecatombe, iar la multe neamuri au dispărut cu totul altarele, și propileele, și templele, și așezămintele și toate celelalte câte fuseseră pregătite de cinstitorii zeilor spre înșelăciunea lor înșiși și a altora care dădeau de ele; astfel încât în multe locuri abia de se mai amintește că aceste lucruri au existat; s-au ridicat, dimpotrivă, pe tot pământul locuit de oameni, în numele lui Christos, locașuri sfinte și altare și jertfa aceea venerabilă și fără sânge... etc.”². Retică și falsă apreciere! La acea vreme, păgânismul era încă puternic, legislația imperială străduindu-se din răspuți să-l anihileze³. Mai mult, adepți ai noii religii reveneau la vechile credințe și practicau rituri străine învățăturilor din Sfânta Scriptură⁴. “Am ajuns de răsul păgânilor – mărturisirea Vasile de Cappadocia într-o scrisoare adresată în 372 episcopilor Galliei și Italiei –, cei slabi în credință șovăie, credința e îndoielnică”⁵. Izvoarele istorice arată că elemente ale vechii spiritualități au rezistat până târziu camuflate, adaptate, creștinate, chiar și atunci când Cuvântul Mântuitorului devenise cunoscut în întreg spațiul mediteranean și european iar Biserica își definitivase structurile administrativ-teritoriale. Pentru înțelegerea mai nuan-

- (2) Sfântul Grigorie de Nyssa, *Marea cuvântare catehetică*, 18, București, 1947, p. 66; vezi și idem, *Despre viața lui Moise...* (PSB, 29, p. 85).
- (3) După decretele din 28 februarie 380 (CTh, XVI, 1, 2) și 30 iulie 381 (CTh, XVI, 1, 3), prin care creștinismul era recunoscut ca religie oficială, măsurile antipăgâne se succed până în a doua jumătate a secolului al V-lea, unele dintre ele fiind reluate de legislația iustiniană: 24 februarie 391 (CTh, XVI, 10, 10), 16 iunie 391 (CTh, XVI, 10, 11), 8 noiembrie 392 (CTh, XVI, 10, 12); toate cultele păgâne, inclusiv cele private, sunt interzise în întreg Imperiul, 3 iulie 395 (CTh, II, 8, 22), 7 august 399 (CTh, XVI, 10, 13), 23 martie 396 (CTh, XVI, 10, 4), 10 iulie 399 (CTh, XVI, 10, 18), 20 august 399 (CTh, XVI, 10, 15 = CI, I, 11, 3), 20 august 399 (CTh, XVI, 10, 17 = CI, I, 11, 4), 30 august 415 (CTh, XVI, 10, 20 = CI, I, 11, 5), 7 decembrie 415 (CTh, XVI, 10, 21), 9 aprilie 423 (CTh, XVI, 8, 26 = CI, I, 9, 16), 9 aprilie 423 (CTh, XVI, 10, 22), 8 iunie 423 (CTh, 10, 23), 4 august 425 (CTh, 10, 25), 31 ianuarie 438 (NovTheod, 3) = CI, I, 7, 5), 12 noiembrie 451 (CI, I, 11, 7), iarna 472 (CI, I, 11, 8). Pentru legislația antipăgână, vezi H. Leclercq, *Paganisme*, în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XIII/1, Os – Papyrus, Paris, 1937, col. 249-303; J. Gaudemet, *L'Église dans l'Empire romain (IVe – Ve siècles)*, Paris, 1958, p. 646-652; P.-P. Joannou, *La législation impériale et la christianisation de l'Empire romain (311-476)*, Roma, 1972; J.L. Booijamra, *The Emperor Theodosius and the legal Establishment of Christianity*, în *Byzantina*, Thessaloniki, 9, 1977, p. 385-407.
- (4) Legile împotriva apostaziei sunt, de asemenea, destul de numeroase: 2 mai 381 (CTh, XVI, 7, 1), 20 mai 383 (CTh, XVI, 7, 2), 9 iunie 391 (CTh, XVI, 7, 4), 9 iunie 391 (CTh, XI, 39, 11), 23 martie 396 (CTh, XVI, 10, 6), 7 aprilie 426 (CTh, XVI, 7, 7 = CI, I, 7, 4).
- (5) Sfântul Vasile cel Mare, *Ep. 92*, 2 (PSB, 12, p. 238); aceeași idee și în *Ep. 199* (*Ibidem*, p. 408). Cf și Sfântul Atanasie, *Cuvânt împotriva elinilor*, I (*Ibidem*, 15, p. 29).

țată a realităților din zona carpato-dunăreano-pontică, vom urmări această realitate în diferite medii creștine.

1. *Bizanț*. Pe parcursul mileniul I, Imperiul roman oriental (bizantin) a fost, în mod indiscutabil, centrul creștinismului universal. Aici s-au pus fundamentele dogmaticii creștine, s-au desfășurat conciliile ecumenice, au activat marii doctori ai Bisericii și s-au afirmat cele mai importante școli teologice – *Alexandria, Antiochia, Caesarea, Constantinopolis*. Astfel, statul bizantin era îndreptățit să se considere garantul ortodoxiei. Basilei și înalți prelați, călugări, orășeni și oameni de rând împărtășeau întrutotul acest sentiment, întărit și de credința – la fel de sinceră – că religia creștină constituia liantul diversității etnice a marelui imperiu. “Bref, scria Alain Ducellier, il y a Byzance un certain consensus selon lequel la vérité est ici et non là”⁶.

Deși profund atașat valorilor ortodoxe, bizantinul n-a abandonat niciodată din comportamentul său religios acele credințe, practici și rituri ancestrale, moștenite din civilizația greco-romană. Ruptura dintre gândirea creștină și cea păgână n-a putut fi atât de bruscă pe cât și-au dorit-o legislatorii imperiali și adunările sinodale. Cu rădăcinile sale milenare, păgânismul a supraviețuit vreme îndelungată, uneori tacit, alteori zgomotos, aproape întotdeauna impregnat de sacrul creștin⁷. Ioan Damaschinul arăta în una din operele sale că mulți contemporani ai săi, deși erau creștini, păstrau moravuri și practici păgâne, crezând în destin, admitând astrologia, divinația și augurii, fiind atenți la auspicii și prevestiri, celebrând anumite sărbători în legătură cu zilele, lunile, anotimpurile și anii⁸.

Marele apărător al icoanelor a observat o realitate consemnată de numeroase izvoare, din diferite perioade ale istoriei bizantine. Astfel, până la căderea Imperiului, s-au bucurat de o mare popularitate multe dintre sărbătorile calendaristice de sorginte antică. Într-un discurs intitulat – semnificativ – *Elogiul calendelor*, redactat în ultimii ani ai secolului al IV-lea, *așadar după proclamarea creștinismului ca religie de stat*, Libanios arăta că, în ciuda dispariției ritualurilor tradiționale (“altarele zeilor nu mai primesc astăzi ceea ce primeau altădată, căci legea o interzice”⁹), sărbătoarea începutului de an era peste tot celebrată (“...această sărbătoare se întinde peste tot unde se

(6) A. Ducellier, *Le drame de Byzance. Idéal et échec d'une société chrétienne*, Paris, 1970, p. 187.

(7) Pentru păgânism și practici de sorginte antică în Bizanț, vezi *Ibidem*, p. 185-272; H. Leclercq, *op. cit.*, col. 340-344; L. Bréhier, *Le monde byzantine*, III, *La civilisation byzantine*, Paris, 1970, p. 243-272 = ed. rom., traducere din limba franceză N. Spinescu, control traducere și note de subsol Al. Madgearu, București, 1994, p. 220-232; J.F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge/New York/Port-Chester/Melbourne/Sydney, 1990, p. 324-375; A.H.M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, London and New York, 1978, p. 322-323; P. Chuvin, *Chronique des derniers païens. La disparition du paganisme dans l'Empire romain, du règne de Constantine à celui de Justinien*, Paris, 1990; G. Walter, *La vie quotidienne à Byzance au siècle des Comnènes (1081-1180)*, Paris, 1966, p. 207-226.

(8) *Apud* H. Leclercq, *op. cit.*, col. 303.

(9) Libanios, *Éloge des Calendes (Discours LX)*, 18 (Libanios, *Discours*, Tome II (*Discours II-X*), texte établi et traduit par J. Martin, Paris, 1988, p. 200).

întinde Imperiul roman”¹⁰). Și faptul era perfect adevărat, căci în jurul anului 400 Asterius de Amasia se străduia în zadar să înlăture din comportamentul enoriașilor săi “distracția nebună și vătămătoare” prilejuită de *Kalendae*, la care participau toate categoriile sociale, de la oameni de rând la “faimoșii consuli”¹¹. Actul de martiraj al Sfântului Dasius de la *Axiopolis* (Hinog, jud. Constanța) menționează, de asemenea, practicarea, în secolul al IV-lea sau al VII-lea, a aceleiași sărbători: “Această necurată tradiție, care a ajuns până în zilele noastre, din nefericire, se mai păstrează încă, fiindcă, nici sfârșindu-se lumea, nu ia sfârșit obiceiul cel urât, ci mai rău se întărește. Căci în ziua calendelor lui ianuarie, oamenii ușuratici, urmând obiceiul păgânilor, deși se numesc creștini, merg cu pompă măreață, schimbându-și firea lor și se îmbracă în chipul și înfățișarea diavolului. Îmbrăcați în piei de capră, schimbându-și înfățișarea, ei leapădă chipul cel bun în care s-au renăscut /prin botez – n.n./ și reiau chipul cel rău în care s-au născut. Astfel, ei, care au mărturisit la Botez că se leapădă de diavolul și de amăgirile lui, se întorc iarăși la el prin faptele cele rele și rușinoase”¹².

Perpetuarea îndelungată a obiceiurilor de factură antică a făcut necesară intervenția disciplinară a Bisericii. Astfel, conciliul V-VI de la *Constantinopolis* (trullan) (691-692) întocmea un adevărat inventar de sărbători și rituri ce trebuiau să înceteze din comportamentul creștinilor: calendele, “Bota” (Vota), Brumalia, “prăznuirea care se săvârșește în prima zi din luna martie”, travestițiile, imprecățiile în numele “urgisitului Dionisie” (Dionysos) de la culesul viilor (c. 62)¹³, aprinderea focurilor și “săritul” lor “la lună plină” (c. 65)¹⁴. Aceste interdicții n-au avut nici un efect, cutumele respective continuând să fie practicate până în cercurile cele mai elevate ale societății bizantine. Împăratul Constantin al V-lea Copronymos (741-775) – scria un hagiograf nu tocmai obiectiv – era dedat “cu totul” sărbătorii Brumaliilor, “aclamând pe Dionysos și Brumos... ca principiu creator al semințelor și vinului”; la rândul său, Constantin al VII-lea Porphyrogenetos (913-959) a consacrat un capitol întreg din *De caeremoniis* riturilor specifice Brumaliilor¹⁵.

În Bizanț s-au păstrat, de asemenea, numeroase superstiții, împărtășite, deopotrivă, de poporul de rând, intelectuali și împărați. Astfel, deși legislația imperială¹⁶, canoa-

(10) *Ibidem*, 4. ed. cit., p. 196.

(11) Asterie al Amasiei, *Cuvânt împotriva sărbătorii Calendelor* (IO, 8, p. 93-105).

(12) III, 1-2 (PSB, II, p. 248-249, subl. n.); pentru datarea fragmentului (*Ibidem*, p. 245-246).

(13) *CBO*, I/2, p. 434-435 = *CBO*², p. 141; sărbătorile amintite fac parte din cele afectate ciclului hibernal, desfășurându-se în noiembrie-decembrie – cf. J. Marquardt, *Le culte chez les Romains*, II, Paris, 1890, p. 380-386.

(14) *CBO*, I/2, p. 440 = *CBO*², p. 143; referința are în vedere *Fornicalia*, onorată în cinstea lui *dea Fornax* – cf. J. Marquardt, *op. cit.*, I, 1889, p. 237.

(15) A. Ducellier, *op. cit.*, p. 254.

(16) Legile împotriva acestor practici sunt foarte numeroase: *CTh*, IX, 40, 1 (3 nov. 313); XI, 36, 1 (2 nov. 314); IX, 16, 3 (23 mai 318); IX, 16, 1 (1 febr. 319); IX, 16, 2 (15 mai 319); XVI, 10, 1 (17 dec. 320); III, 16, 1 (17 apr. 331); IX, 16, 5 (4 dec. 356); IX, 16, 4 (25 ian. 357); IX, 16, 7 (9 sept. 364); IX, 38, 3 (5 mai 369); IX, 38, 4 (6 iunie 370); IX, 16, 8 (12 dec. 370); IX, 16, 9 (19 mai 371); IX, 38, 6 (21 iulie 381); XVI, 16, 7 (21 dec. 381); IX, 38, 7 (22 martie 384); IX, 38, 8 (25 febr. 385); XVI, 10, 9 (25 mai 385) = *CI*,

nele conciliilor locale și generale¹⁷ și scriitori bisericești¹⁸ au condamnat periodic magia, vrăjitoria, astrologia și divinația, acestea sunt amintite cu egală constanță în izvoarele istorice. Ar fi suficient să amintim, numai, că Mihail Psellos, un intelectual de o mare curiozitate, a dedicat pagini întregi demologiei, astrologiei, alchimiei, oniromanției, magiei; de fapt, așa cum arată analiștii, el dădea glas interesului unui public extrem de larg pentru aceste practici¹⁹.

Poporul de rând, de exemplu, era convins că un demon pe nume Gello, amintit pentru prima dată în poezia lui Sappho, provoca moartea copiilor²⁰. La 567, Iustinus al II-lea (565-578) a ordonat executarea unui senator care se făcuse vinovat de omorârea prefectului Teodot "prin descântecele magiei"²¹. Sub domniile lui Tiberius II Constantin (578-582) și Mauricius (582-602) mai multe persoane din *Heliopolis*, *Edessa*, *Antiochia* și *Constantinopolis* au fost judecate și condamnate sub acuzația de a se fi datat superstițiilor păgâne²². Roman I Lecapenos (920-944) a fost sfătuit de un oarecare Ioan – "astronom" – să taie capul statuii ce l-ar fi înfățișat pe țarul Simeon și dispariția acestuia din urmă la scurt timp a fost interpretată ca rezultat al acțiunii distructive a basileului²³.

În secolul al IX-lea, patriarhul Nichifor Mărturisitorul (818) își îndemna contemporanii să recuze "Apocalipsul lui Pavel și cele ce se numesc Brontologia ("despre

- I, 11, 2; *ConstSismond*. 8 (20 febr. 386); *CTh*, IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 11 (16 aug. 389); IX, 16, 12 (1 febr. 409) = *CI*, 1, 4, 10; *CTh*, XVI, 5, 62 (17 iulie 425).
- (17) C. 24 *Ancyra* (314) – *CBO*, II/1, p. 26 = *CBO*², p. 193; c. 36 *Laodicea* (343) – *CBO*, II/1, p. 108 = *CBO*², p. 225; c. 61 *Constantinopolis* (trullan) (691-692) – *CBO*, II/2, p. 433-434 = *CBO*², p. 140-141.
- (18) Sfântul Iustin Martirul și Filosoful, *Apologia întâia*, XIV (*PSB*, 2, p. 33-34); XVIII (*Ibidem*, p. 37); LVI (*Ibidem*, p. 63); Tertulian, *Apologeticum*, XXII-XXIII (*Ibidem*, 3, p. 73-77); XXXV, 12 (*Ibidem*, p. 89); idem, *De anima*, XLV, 1 (*Ibidem*, p. 319); XL VIII, 1 (*Ibidem*, p. 322); LVII, 2 (*Ibidem*, p. 333); Clement Alexandrinul, *Protrepticul*, 11, 2 (*Ibidem*, 4, p. 77-78); 22, 3-5 (*Ibidem*, p. 83-84); Origen, *Philocalia*, XX, 15 (*Ibidem*, 7, p. 412); XXIII, 16 (*Ibidem*, p. 463); idem, *Contra lui Celsus*, I, 36 (*Ibidem*, p. 9, p. 61); II, 51 (*Ibidem*, p. 443-444); VIII, 65 (*Ibidem*, p. 560); Sf. Chiril al Ierusalimului, *Cateheza IV*, 18 (*IO*, 6, p. 118-119); IV, 37 (*Ibidem*, p. 133); idem, *Cateheza XIII*, 40 (*Ibidem*, 7, p. 357); idem, *Cateheza I Mistagogică*, 6 (*Ibidem*, p. 544); Vasile cel Mare, c. 7 (374) (*CBO*, II/2, p. 57); c. 65 (375) (*Ibidem*, p. 114 = *PSB*, 12, p. 446); c. 72 (375) (*CBO*, II/2, p. 118 = *PSB*, 12, p. 447); c. 83 (375) (*CBO*, II/2, p. 124 = *PSB*, 12, p. 449); Grigorie de Nyssa, c. 3 (390) (*CBO*, II/2, p. 166); Ioan Ajunătorul, c. 2 (sfârșitul sec. VI) (*Ibidem*, p. 209); c. 27 (*Ibidem*, p. 218).
- (19) P. Gautier, *Monodie inédites de Michel Psellos*, în *Revue des études byzantines*, 36, 1978, p. 134 (text francez), 142 (text grec); idem, *Le De daemonibus du Pseudo-Psellos*, în *Ibidem*, 38, 1980, p. 105-194, textul la p. 132-194; J. Grosdidier De Matons, *Psellos et le monde de l'irrational*, în *Travaux et Mémoires*, Paris, 6, 1976, p. 325-349.
- (20) I. Sorlin, *Striges et gelondes. Histoire d'une croyance et d'une tradition*, în *Ibidem*, 11, 1991, p. 411-436.
- (21) Evagrie, *Istoria bisericească*, V, 3, traducere de I. Gheorghian, București, 1899, p. 162.
- (22) *Byzanz im 7. Jahrhundert*, Berlin, 1978, p. 243-244; pentru magie și vrăjitorie, vezi și L. Bréhier, *op. cit.*, p. 243-246 = ed. rom., p. 220-223.
- (23) A. Ducellier, *op. cit.*, p. 242-243.

trăsnete” – n.n.), și Selinodromia (“despre lună” – n.n.) și Calendologia (“despre viitor” – n.n.), fiindcă toate sunt necurate²⁴, dar astrologia era de mult introdusă chiar în Palatul Sacru, unde evenimentele astronomice și meteorologice erau cercetate și interpretate cu deosebită atenție²⁵. Un împărat preacrestin ca Alexios I Comnenos (1081-1118) n-a ezitat să accepte prezicerile unuia dintre cunoscătorii acestei “științe” în legătură cu moartea lui Robert Guiscard²⁶. Dacă Mihail al V-lea (1041-1042) a eșuat în tentativa de a o înlătura pe Zoe, aceasta s-a datorat unei incongruențe a astrelor. Andronic al II-lea Paleologos (1282-1328) a murit la 13 februarie 1332, în vârstă de 74 de ani, la 74 de zile după eclipsa din 30 noiembrie 1331, așa cum îi profetise Nicephor Gregoras²⁷.

În sfârșit, la fel ca anticii, bizantinii credeau în vise, semne prevestitoare, profeții, minuni, erau convinși de semnificația ascunsă a toponimelor și antroponimelor²⁸. De asemenea, portul amuletelor, deși dezavuat de autoritățile laice și ecleziastice, avea o răspândire cvasi-generală²⁹.

2. *Italia*. În secolul al IV-lea, Italia era, fără îndoială, campioana religiei tradiționale a Imperiului. O redutabilă opoziție senatorială³⁰ și conservatorismul aproape fanatic al ruralilor au făcut ca, în ciuda măsurilor coercitive³¹, vechile divinități, sub semnul cărora *Roma* cucerise lumea, să fie adorate cu aceeași solemnitate și rigoare vreme îndelungată³². Pentru noua religie în ascensiune, faptul cel mai îngrijorător era consecvența cu care cei convertiți continuau să participe la riturile prilejuite de aniversarea vechilor culte. De exemplu, pe vremea papei Gelasius I (1 martie 492 – 21 noiembrie 496) romanii sărbătoreau încă după vechile obiceiuri (*more majorum*)

(24) *CBO*², p. 462.

(25) A. Ducellier, *op. cit.*, p. 252-253; L. Bréhier, *op. cit.*, p. 248-251 = ed. rom., p. 224-228; G. Walter, *op. cit.*, p. 221-223; D. Pingree, *The Horoscope of Constantine VII Porphyrogenitus*, în *Dumbarton Oaks Papers*, Washington, 27, 1973, p. 217-231; D. Pingree, Al. Kazhdan, *Astrology*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, prepared at Dumbarton Oaks, Al.P. Kazhdan, editor in chief, I (Aaro-Eski), New York-Oxford, 1991, p. 214-216.

(26) Ana Comnena, *Alexiada*, VI, 7, 1, traducere de M. Marinescu, prefață, tabel cronologic și note de N.-Ș. Tanașoca, I, București, 1977, p. 232.

(27) Exemple preluate din lucrările citate la nota 24.

(28) Pentru interzicerea portului amuletelor, talismanelor etc. – Sf. Chiril al Ierusalimului, *Cateheza I Mistologică*, 8, (IO, 7, p. 546); c. 36 Laodicea (343) (*CBO*, II/1, p. 108 = *CBO*², p. 225); Sfântul Vasile cel Mare, *Omilie la Psalmul XLV*, 2 (*PSB*, 17, p. 301); c. 61 V-VI *Constantinopolis* (trullan) (691-692) (*CBO*, I/2, p. 434 = *CBO*², p. 140-141.)

(29) “Toată nobilimea romană”, scria Fericitul Augustin, “era umflată” de închinarea la idoli și participarea la “ceremoniile nelegiuite” – *Confessiones – Mărturisiri*, VIII, 2, 3 (*PSB*, 64, p. 170).

(30) “Toată nobilimea romană”, scria Fericitul Augustin, “era umflată” de închinarea la idoli și participarea la “ceremoniile nelegiuite” – *Confessiones-Mărturisiri*, VIII, 2, 3 (*PSB*, 64, p. 170).

(31) În afara legilor generale, câteva privesc exclusiv Roma – *CTh*, XVI, 10, 10 (24 febr. 391); XVI, 5, 62 (17 iulie 425).

(32) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 336-340; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 91-92; P. Chuvin, *op. cit.*

Lupercaliile (15 februarie), săvârșind prin această întoarcere la păgânism un adevărat sacrilegiu, un adulter spiritual (*"sacrilegium, id est fornicationem et adultrium spirituale"* – cum scria prelatul amintit³³. Deși o lege din 8 noiembrie 392 interzicea cultele dentritice³⁴, două secole mai târziu, în aprilie 598, Grigore cel Mare se plânga episcopului Agnellus de Terracina că oamenii din diocesa sa se dedau cultului arborilor (*"arbores colere et multa alia contra christianam fidem illicita perpetrare"*), iar pericolul era atât de mare, încât a trebuit să ceară intervenția puterii seculare³⁵.

Pentru a dezrădăcina din comportamentul creștinilor reminiscențele păgâne, Biserica a înlocuit cultul unor divinități antice cu cel al sfinților creștini sau a substituit anumite sărbători păgâne cu cele specifice religiei creștine³⁶. De exemplu, papa Grigore cel Mare (590-604) a înlocuit *Kalendae Ianuarii* cu sărbătoarea Circumciziei, *Lupercalia* (15 februarie) cu Purificarea, iar *Robigalia* (25 aprilie) cu *Rogationes*³⁷.

Acțiunea n-a reușit în totalitate, modificările calendaristice neechivalând cu o schimbare a mentalităților. Informațiile ulterioare confirmă acest lucru. Astfel, în 742, Sfântul Bonifaciu (680-750) scria papei Zaharia că era profund scandalizat de ceea ce compatrioții săi văzuseră la Roma cu prilejul Anului Nou; creștinii, după obiceiul păgânilor, cântau și dansau deghizați în animale chiar pe treptele bisericii Sf. Petru, refuzau vecinilor focul și ustensilele din fier, celebrau ziua și noaptea iar femeile purtau pe brațe amulete și panglici magice³⁸. Un conciliu roman din 743 (c. 9) se străduia să-i determine pe creștinii italieni să înceteze a mai sărbători de o manieră păgână calendele din ianuarie și *Brumalia*³⁹. Într-o epistolă din 748 (?) adresată lui Bonifaciu, pontiful Zaharia se plânga, neputincios, că preoții creștini sacrificau idolilor și participau la ospete unde consumau carne consacrată zeilor – *"pro sacrilegis itaque presbyteris, ut scripsisti, – qui tauros et hyrcos diis paganorum immolabant, manducantes sacrificia mortuorum, habentes et pollutum ministerium ipsique adulteri esse inventi sunt et defuncti..."*⁴⁰. În sfârșit, Viața Sf. Leon din Catania, zis Thaumaturgul (780) și cea a Sf. Nil de Calabria, abate de Grottaferrato între 910-1005, ne dau

- (33) Gelase Ier, *Lettre contre les Lupercales et Dix-huit messe du sacramentaire leonien*, introduction, texte critique, traduction et notes de G. Pomares (*Sources chrétiennes*, 65), Paris, 1959, p. 162-189.
- (34) *CTh*, XVI, 10, 12.
- (35) Apud J.-M. Martin, *À propos de la Vita de Barbatus, évêque de Bénévent*, în *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge – Temps Moderne*, Rome, 86, 1974, 1, p. 151.
- (36) Cl. Corbellini, *L'iscrizione di S. Eusebio presso Mesero: continuata di culto da Mercurio a S. Innocenzo*, în *Rendiconti*, Milano, 115 (1981), 1984, p. 129-136; M. Guarducci, *22 febbraio, giorno di festa per pagani e Cristiani*, în *Rendiconti*, Roma, serie IX, vol. VI, fasc. 4, 1995, p. 681-693.
- (37) P. Riché, *L'Europe barbare de 476 à 774*, Paris, 1989, p. 130-134.
- (38) Hefele, IV, p. 491; Ed. Salin, *La civilisation mérovingienne d'après des sépultures, des textes et le laboratoire*, IV, *Les croyances. Conclusions. Index général*, Paris, 1959, p. 493, text 309.
- (39) Hefele, IV, p. 420 = DC, IV, p. 193.
- (40) Ed. Salin, *op. cit.*, p. 488, text 295.

detalii despre continuitatea adorării unei statui în Sicilia și despre interesul tinerilor din Italia Meridională pentru magie și vrăjitorie⁴¹.

Așa cum se observă, rezistența unor cutume antice se dovedea extrem de tenace. Acestea nu mai aveau întotdeauna semnificația inițială din credințele romane, se înfățișau adesea asemenea unor spectacole de carnaval, dar răspundeau exigențelor unor mentalități seculare, pe care societatea arhaică a vechii Italii le deprinsese din observarea ritmurilor regulate ale naturii și din contactul nemijlocit cu aceasta.

Dacă înlocuirea cutumelor păgâne s-a lovit de numeroase obstacole la locuitorii vechiului Imperiu, a fost cu atât mai dificil să fie eliminate la unul dintre cele mai înapoiate triburi germanice așezate în peninsula – longobarzii. Deși convertiți în prima jumătate a secolului al VII-lea⁴², ei au rămas atașați credințelor strămoșești și după botez. *Vita Barbati episcopi Beneventani*, de exemplu, arăta că, deși botezați și creștini (arieni) ("... *quamvis sacri baptismatis unda Longobardi abluerentur...*"), ducele Romuald și supușii săi se dedau la practici incompatibile cu noua lor religie, venerând un arbore în care suspendau un animal sacrificat ("... *um longe a Beneventi menibus quasi sollempnem diem sacram colebant arborem...*") și adorând imaginea unei vipere ("... *sicut bestiali mente degebant, bestiae simulacra, quae vulgo vipera nominatur, flectebant colla; quae debite suo debebant flectere Creatori*")⁴³. O lege din 747 a lui Liutprand avertiza încă pe țărani care venerau un arbore numit de ei *sanctivum*, adorau fântânile, intonau cântece păgâne etc. – "*Simili modo et qui ad arbore quam rustici sanctivum vocant, atque ad fontanas adoraverit, aut sacrilegium vel incantationis fecerit, similiter mediaetatem pretii sui componat in sacro palatio*"⁴⁴.

Așadar, în Italia, ca și în alte teritorii, trecerea de la lumea antică la cea nouă nu a produs, în plan religios, o ruptură totală. Multe credințe ancestrale au supraviețuit degradate, adaptate, însoțind de multe ori scenariile liturgice creștine; s-a înfăptuit, astfel, încă o latură a fuziunii dintre păgânism și creștinism.

3. *Africa*. După Tertulian (*Ad scapulam*, VI), *Carthago* era în mare parte creștină la începutul secolului al III-lea; după Salvianus (*De gubernatione Dei*, VIII, 9-13), ea ar fi fost în întregime păgână două secole mai târziu⁴⁵. Nimic surprinzător în aceste informații contradictorii; în provinciile romane din *Africa* vechile culte au supraviețuit vreme îndelungată, influențând noile mentalități creștine. Scriind decurionilor din

(41) G. Da Costa-Louillet, *Saints de Sicile et d'Italie Méridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles*, în *Byzantion*, 29-30 (1959-1960), *Hommage à la mémoire de Cyro Giannelli*, 1960, p. 94 și 164-165.

(42) Pentru convertirea longobarzilor, vezi P. Riché, *op. cit.*, p. 113-115; M.L. Agrisani Sanfilippo, *Lombards*, în *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien*, II, J-Z, sous la direction de A. Di Berardino, adaptation française sous la direction de Fr. Vial, Paris, 1990, p. 1484-1486, în special p. 1486.

(43) Ed. Salin, *op. cit.*, p. 487, text 292 și J.-M. Martin, *op. cit.*, p. 145-154.

(44) *Ibidem*, p. 152.

(45) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 304. Pentru păgânism și creștinism în provinciile africane – *Ibidem*, col. 303-307; A.-G. Hamman, *La vie quotidienne en Afrique du Nord au temps de Saint Augustin*, nouvelle édition, Paris, 1985, în special p. 170-193, cu notele de la p. 433-437.

Madaura, Aurelius Augustinus (354-430) făcea amara observație că era mai ușor a închide idolilor templele decât oamenilor inimile pline de superstiții păgâne⁴⁶. Convertirea nu aducea cu sine dislocarea tuturor credințelor antice. "Încă se simt legați de trecut și-l doresc – scria Tertulian – ca poamele care, îmbătrânind, deși au început să se strice și să fie amare, își mai păstrează totuși ceva din frumusețea lor"⁴⁷. Episcopul de Hippona, de la care există cele mai multe informații asupra creștinismului cu elemente păgâne din Africa, a înțeles foarte bine această oscilație a contemporanilor săi.

Noua religie vorbea de un Dumnezeu bun și puternic, de la care va veni mântuirea, dar el trona departe, în lumea celestă. Printre oameni, însă, în jurul caselor, câmpurilor, apelor etc. roiau o mulțime de forțe obscure, adesea malefice, care, așa cum au procedat generațiile anterioare, trebuiau făcute binevoitoare⁴⁸. Pentru aceasta, locuitorii provinciilor africane apelau la un întreg arsenal de rituri și superstiții străine credinței creștine, pe care prelatul amintit le-a înfățișat pe larg, uneori ironic, alteleori cu îngăduință. Ei rosteau formule magice pentru a îndepărta suferințele, purtau câte un mic phallus, semn al geniului bun, pentru a preveni deochiul, se foloseau de talismane (inele din os de struț, un deget, o pereche de urechi etc.) având înscrise numele Mântuitorului, al Arhanghelului Gabriel, al Sfântului Mihail, crucea sau începutul Evangheliilor pentru a influența destinul, a combate migrena, sughițul sau durerea de cap, apelau la haruspici, magi și profeți pentru a ști când se va putea întreprinde o călătorie, când vor începe semănatul, când se vor căsători și dacă vor fi fericiți, cât timp vor trăi, dacă vor câștiga la curse, cum să paralizaze un dușman și cum să redea virilitatea unui impotent etc., etc.⁴⁹. "Mai primejdios și mai nelegiuit – scria, exagerând, Salvianus la mijlocul secolului al V-lea – este faptul că mulți dintre cei care au îmbrățișat credința în Hristos în cugetul lor slujeau idolilor. Cine dintre cei ce se numeau creștini n-au adorat pe acea Caelestis fie după Hristos, fie, ceea ce e cu mult mai grav, mai presus de Hristos? Cine n-a trecut pragul casei divine plin de mirosul sacrificiilor demonice și nu s-au urcat la altarul lui Hristos cu miasma demonilor înșiși?"⁵⁰.

Practicile funerare erau, de asemenea, impregnate de reminiscențe păgâne. Deși scriitorii bisericești, inclusiv cei originari din regiunile africane, condamnaseră încă din epoca apologetică banchetele funerare, aducerea de ofrande, obiceiul libațiilor, împodobirea mormintelor⁵¹, iar în 407 împărații interzisese ceremoniile prilejuite de cultul morților⁵², aceste practici erau prezente în secolele IV-V: defuncții erau

(46) *Apud* Cl. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au Bas-Empire*, I, *La permanence d'une civilisation municipale*, Paris, 1979, p. 355.

(47) Tertulian, *De paenitentia*, VI, 2 (PSB, 3, p. 213).

(48) *Apud* A.-G. Hamman, *op. cit.*, p. 183, cu trimiteri.

(49) *Ibidem*, p. 184-197, cu trimiteri.

(50) Salvianus, *De gubernatione Dei*, VIII, 2, 10-11 (PSB, 72, p. 326, subl. n).

(51) Tertulian, *Apologeticum*, XIII, 7 (PSB, 3, p. 59); idem, *De testimonio animae*, IV (*Ibidem*, p. 122); Minucius Felix, *Octavius*, XXXVIII, 3 (*Ibidem*, p. 393); Fericitul Augustin, *Confessiones-Mărturisiri*, VI, 22 (*Ibidem*, 64, p. 132).

(52) *CTh*, XVI, 10, 19.

îmbălsămați cu arome, acoperiți cu flori, la morminte se organizau banchete (*refrigeria*)⁵³, se aduceau coroane și prinosuri, se săvârșeau libații⁵⁴. Uneori chiar aniversările martirilor (*natalia*) degenerau în adevărate bacchanale, condamnate cu vehemență de conciliul de la *Carthago* din 419⁵⁵.

4. *Gallia*. Specialiștii au arătat că rezistența păgânismului în *Gallia* se datorează mai multor cauze: caracterul exclusiv urban al noii religii, evanghelizarea tardivă a satelor (secolul al V-lea), tenacitatea credinței în vechile divinități indigene, mediotritatea intelectuală a preoților, bulversările produse de invazii⁵⁶. Din aceste motive, convertirea populației gallo-romane n-a fost uniformă și atunci când s-a produs n-a generat o schimbare imediată și profundă a mentalităților; distrugerea templelor sau a statuilor zeilor, ridicarea de biserici etc. n-au echivalat cu încetarea definitivă a atașamentului pentru cultul unor forțe adorate de secole (arbori, izvoare, stânci), cu renunțarea la unele practici ancestrale (magie, divinație etc.) sau la eliminarea unor superstiții legate de viața de toate zilele a oamenilor. Nu întâmplător, conciliul din 12 iulie 374 de la *Valencia* (Valence) (c. 3) amintea pe creștinii care sacrificau demonilor și urmau obiceiurile anticilor – “*profanis sacrificiis daemonum vel incesta lavatione polluerint*”⁵⁷.

Același lucru se observă la francii așezați pe teritoriul provinciei. Botezul lui Clovis la Reims (25 decembrie 496?, 498?, 506?) n-a modificat foarte rapid fizionomia religioasă a societății france⁵⁸. “Căci barbarii aceștia – scria, poate ușor exagerat,

- (53) Exemple de *mensae* destinate banchetelor funerare descoperite la Tebessa (antica *Theveste*) (Algeria), databile de la sfârșitul secolului al IV-lea până la începutul secolului al VI-lea – K. Fatima Kadra, *Rapport sur les récentes découvertes en Algerie, in Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne*. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21-28 septembre 1986), II, Rome, 1989, p. 1965-1970, fig. 4-9; pentru *refrigeria* Cyr. Vogel, *Le banquet funéraire paléochrétien – une fête du défunt et des survivants*, în vol. *Le christianisme populaire. Les dossiers de l'histoire*, sous la direction de B. Plongeron et R. Pamet, Mayenne, 1976, p. 61-78.
- (54) Aurelius Augustinus, *De moribus ecclesiae*, 34, 75, în *PL*, 33 (anii 387-389): “*Novi multos esse sepulcrorum et picturarum adoratores: novi multos esse qui luxuriosissime super mortuos bibant, et epulas cadaveribus exhibentes, super sepultos scipsos sepeiant, et voracitates ebrietatesque suas deputent religioni*”. Vezi și A.-G. Hamman, *op. cit.*, p. 322-324, cu trimeri la izvoare.
- (55) C. 60 *Carthago* (419) (*CBO*, II/1, p. 225-226 = *CBO*², p. 270); exemple vezi la A.-G. Hamman, *op. cit.*, p. 329-331.
- (56) Pentru păgânism și creștinism în *Gallia*, vezi H. Leclercq, *op. cit.*, col. 311-336; E. Griffe, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*, I, *Des origines chrétiennes à la fin du IVe siècle*, Paris/Toulouse, 1947; E. Mâle, *La fin du paganisme en Gaule et les plus anciennes basiliques chrétiennes*, Paris, 1950, p. 9-67; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 92-94.
- (57) *Conciles gaulois du IVe siècle*, texte latin de l'édition C. Munier, introduction, traduction et notes par J. Gaudemet, Paris, 1977 (*Sources chrétiennes*, 241), p. 106-107.
- (58) Grigoire de Tours, *Histoire des Francs*, II, 29-31, texte traduit du latin par R. Latouche, I, Paris, 1963, p. 117-122; G. Tessier, *Le Baptême de Clovis. 25 décembre...*, Paris, 1964, p. 149-169; idem, *La conversion de Clovis et le christianisation des Francs*, în *La conversione al Cristianesimo nell'Europa dell'Alto Medioevo*, Spoleto, 1967,

Procopius din *Caesarea* despre francii care trecuseră Padul în 540, prădând Italia bizantină –, deși au ajuns creștini, păstrează multe obiceiuri din vechea credință: jertfesc oameni, săvârșesc și alte lucruri neîngăduite și în felul acesta își fac prilej de proorocii”⁵⁹.

Literatura hagiografică, actele sinodale și legislația din epoca merovingiană oferă numeroase exemple ale supraviețuirilor păgânismului la cei convertiți. Conciliul de la Orleans din 533 (c. 20), de exemplu, se ridică împotriva catolicilor care nu păstrau în integralitatea sa grația botezului, întorcându-se la cultul idolilor sau – mai grav – mâncând din victimile sacrificate – “*Catholici qui ad idolorum cultum non custoditam ad intefrum accepti baptismi gratiam revertuntur, vel qui cibis idolorum cultibus immolatis gustu illicitae praesumptionis utuntur*”⁶⁰. În termeni apropiați, formula era reluată în actele unor sinoade din secolul al VII-lea⁶¹.

Sursele istorice menționează, de asemenea, un număr impresionant de rituri, gesturi, vrăji, practici magice, superstiții de origine antică la care creștinii diocazelor gallice continuau să apeleze în mod regulat în diferite momente ale anului, în diverse zile, în anumite locuri, cu prilejul unor evenimente familiale etc. Un repertoriu de practici păgâne (*Indiculus superstitionum et paganiarum*) atașat unei formule de abjurare și credință decretată în 743 de conciliul de la Leptinnes (Lesines) (*Concilium Liftinense*) din Belgia⁶² și o predică a Sfântului Eloi, episcop de Rouen (640/641-660), sunt foarte semnificative în acest sens. Nimeni, spunea prelatul amintit, nu trebuia să consulte vrăjitorii, prezicătorii și ghicitorii, să observe augurii, zilele faste și nefaste, să serbeze calendele din ianuarie cu deghizări “abominabile și ridicole”, să celebreze solstițiile sau chiar aniversările sfinților cu cântece, dansuri și salturi, să invoce “numele demonilor” Neptun, Pluto, Diana, Minerva, Geniscus sau “orice altă ineptie de același gen”, să păstreze repausul în ziua lui Iupiter atunci când ea nu coincide cu sărbătorile sfinte, să aprindă torțe sau să facă jurăminte în apropierea arborilor, fântânilor, pietrelor, întretăierilor de drumuri, să poarte amulete, chiar oferite de clerici și declarate sfinte sub pretextul că ele conțin pasaje din Scriptură, să invoce soarele și luna sau să jure pe ele etc.⁶³.

p. 149-189.

(59) Procopius din *Caesarea*, *Războiul cu goții*, II, 25, 9-10, traducere și introducere de H. Mihăescu, București, 1963, p. 122.

(60) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 315.

(61) C. 20 Clichy (626?) = c. 14 Reims (?): “*Sunt etiam non multi (christiani) qui cum pagani sumunt cibos..., quod si idolatriis vel immolantibus se miscuerint*” – *Ibidem*, col. 316.

(62) C. 4 *Concilium Liftinense* (743 sau 745) – Hefele, IV, p. 404-413; Mult mai înainte, *Historia Francorum* a lui Grigore de Tours conține, de asemenea, numeroase date – vezi Gregoire de Tours, *Histoire des Francs*, II, 1 (ed. cit., p. 74-75); II, 10 (*Ibidem*, p. 99); VI, 35 (vol. II, ed. cit., p. 54-55); VII, 44 (*Ibidem*, p. 122-123); IX, 6 (*Ibidem*, p. 185-196); VIII, 15 (*Ibidem*, p. 141-145).

(63) *Vita Eligii*, II, 15 – *apud* H. Leclercq, *op. cit.*, col. 327-328. Alte informații de același gen analizate de Cl. Lecouteux, *Paganisme, christianisme et merveilleux*, în *AESC*, 37, 1982, 4, p. 700-717; C. Lavarra, *Il sacro cristiano nella Gallia merovingia tra folklore e*

Descoperirile arheologice datând din epoca merovingiană dezvăluie, de asemenea, aceeași persistență îndelungată a vechilor cutume funerare: sacrificii de animale, mese funerare, ofrande, inventarii mai mult sau mai puțin bogate, chiar reminiscențe ale incinerăției, cum ar fi arderea rituală a gropilor sau cremațiunea unor fragmente de oase tranșate din corpurile defuncțiilor⁶⁴.

Abandonarea vechilor credințe nu s-a produs definitiv nici sub domnia regilor carolingieni, care, așa cum se cunoaște, au promovat o politică foarte coerentă de renovare a vieții religioase⁶⁵. În numeroase locuri, izvoarele consemnează atât continuitatea unor practici păgâne, chiar dacă lipsite de semnificația lor originală⁶⁶, cât și integrarea, sub o formă sau alta, a anumitor credințe în universul teologic al creștinismului. În legătură cu acest ultim aspect, cercetătorii au observat faptul că hagiografiile și unele "miracole" din secolele IX-XI din Auvergne, Rodez și Toulouse consemnează maniera aproape idolatră în care populația adora sfinții creștini, respectiv prin ridicarea unor statui venerate asemenea vechilor *simulacra*, prin prosternări sau oferirea de ofrande la mormintele și relicvele acestora etc. Mai mult, sunt menționați unii sfinți "bizari", de certă tradiție antică, cum ar fi, de exemplu, Sf. Evodius (Yvoine), al cărui nume derivă dintr-un epitet al lui Mercur, Sf. Cerneuf și sărbătoarea carnavalescă a Cornarzilor, aflate în directă legătură cu galezul Cerunnos, sau sfinții gemeni – Arcons-Ilpize, Agricol-Vital, Jullien-Ferreol, Front-Geroges, Pierre-Paul, Cirque-Julitte, Protais-Gervais etc. –, care trimit la zeii frați din mitologia celtică (Cassi)⁶⁷. De

medicina professionale, în *Annali della Facolta di Lettere e Filosofia di Bari*, Bari, 31, 1988, p. 149-204; P.J. Geary, *Le monde mérovingien. Naissance de la France*, Paris, 1989, p. 106-108.

- (64) Ed. Salin, *op. cit.*, II, *Les sépultures*, Paris, 1973, p. 1-11; M. Colardelle, *Sépulture et tradition funéraire du Ve au XIIIe siècles ap. J.-C. dans les campagnes des Alpes françaises du Nord (Drôme, Isère, Savoie, Haute-Savoie)*, Grenoble, 1983, p. 373; B.K. Young, *Exemple aristocratique et mode funéraire dans la Gaule mérovingienne*, în *AESC*, 41, 1986, 2, p. 379-407; P. Gaillou, *Les tombes romaines d'Armorique. Essai de sociologie et d'économie de la mort (Documents d'archéologie française n. 17)*, Paris, 1989, p. 55; J. Chélini, *L'aube du Moyen Age. Naissance de la chrétienté occidentale. La vie religieuse des laïcs dans l'Europe carolingienne (750-900)*, Paris, 1991, p. 448.
- (65) O privire generală la P. Riché, *La vie quotidienne dans l'Empire carolingien*, Paris, 1973, p. 227-289; W. Hartmann, *Synodes carolingiens et textes synodaux au IXe siècle, în Francia*, Sigmaringen, 12 (1984), 1985, p. 534-541; J. Chélini, *op. cit.*, p. 61-110; pentru ansamblul măsurilor luate în vederea înlăturării elementelor păgâne, vezi J.-Cl. Schmitt, în *Histoire de la France religieuse*, sous la direction de J. Le Goff et R. Remond, I, *Des dieux de la Gaule à la papauté d'Avignon (des origines au XIVe siècle)*, Paris, 1988, p. 417-551.
- (66) C. 4(3) Neuching (Bavaria) (14 oct. 772) (Hefe, V, p. 29); c. 6(5) Neuching (*Ibidem*, p. 30); capitularul lombard publicat de Pepin în 786 (*Ibidem*, p. 55); c. 8 Aix-la-Chapelle (789) (*Ibidem*, p. 87); c. 43 Frankfurt (794) (*Ibidem*, p. 116); c. 15 Riesbach și Freising (799) (*Ibidem*, p. 155); c. 30 Aix-la-Chapelle (802) (*Ibidem*, p. 165); c. 2 al cărții a treia a sinodului de la Paris (iunie 829) (*Ibidem*, p. 264). Analize de ansamblu – P. Riché, *op. cit.*, p. 215-223; J. Chélini, *op. cit.*, p. 104-112.
- (67) Pentru toate acestea, vezi Ch. Lauranson-Rosaz, *L'Auvergne et ses marges (Velay*,

asemenea, începând din secolul al VIII-lea, în toată Franța de la nord de Loire, un obscur sfânt Gorgon a înlocuit un personaj mitologic gallic – Gargan⁶⁸.

Așadar, în *Gallia* se întâlnește același fenomen al rezistențelor îndelungate ale unor aspecte ale religiozității antice, al perpetuării lor, mai mult sau mai puțin degradate, în creștinism. Fie că au luat forma unor legende sau povestiri fantastice, a unor gesturi stereotipice sau rituri familiale, a unor cutume marginalizate sau sărbători populare, a unor credințe cu semnificație pierdută sau reprezentări artistice ivite din spațiul imaginației, ele se întâlnesc până în plină epocă medievală⁶⁹.

5. *Hispania*. Câteva dintre canoanele conciliului de la Elvira desfășurat în 305 sau 306 sunt foarte relevante pentru coexistența mentalităților păgâne și creștine la cei de curând convertiți. Astfel, adunarea episcopală condamna pe acei creștini care încă sacrificau idolilor (c. 1), pe flamenii municipali de confesiune creștină care jertfeau (c. 2, 4) sau aduceau ofrande vechilor divinități (c. 3), ofereau jocuri de gladiatori (c. 55), sacrificau pe capitoliul orașelor pentru *Roma* divină și împărat (c. 59), pe familiile creștine care participau la procesiunile păgâne (c. 57)⁷⁰. Situația a rămas aceeași pe tot parcursul secolului al IV-lea, întrucât spre sfârșitul lui, într-un moment când apostaziile erau condamnate de legislația theodosiană, la Tarragona se semnalau creștini „*qui ad paganos ritus cultusque migrarunt... qui ad aras et templa transierint... qui se sacrificiis mancipaverunt*”⁷¹.

Așezarea suebilor, vandalilor și apoi a vizigoților arieni a reprezentat o sincopă în evoluția creștinismului iberic, favorabilă afirmării credințelor antice. *De correctione rusticorum*, compusă între 572-574 de episcopul Martin de Braccara (Braga) arată cât de conservator era mediul rural hispanic în veacul al VI-lea. Abia după convertirea la catolicism a regelui Reccared în 587⁷² s-a putut avansa o politică oficială de creștinare sistematică și de distrugere a reminiscentelor păgânismului. Concilii precum cele desfășurate la Toledo în 589 (c. 16), 681 (c. 11) sau 693 (c. 2) se străduiau, sub

Gevaudan) du VIIIe au XIe siècle. La fin du monde antique?, Le cahiers de la Haute-Loire-Le Pay-en-Velay, 1987, p. 265-278.

- (68) Ed. Pognon, *La vie quotidienne en l'An Mille*, Paris, 1981, p. 107-110; “Diana” – “demon” de tradiție antică supraviețuind în Evul Mediu: Ch. Samaran, *Un exemple de la survivance de “Diana” en Gascogne au XIe siècle*, în *Melanges d'histoire de Moyen Age offerts à M. Ferdinand Lot*, Genève, 1976, p. 737-742.
- (69) P. Riché, în vol. *Le christianisme populaire*; M. Meslin, în vol. *L'Europe. Mythes et traditions*, sous la direction de A. Akoun, Brepols, 1990, *passim*; Cl. Gaignebet, J.-D. Lajoux, *Art profane et religion populaire au Moyen Age*, Paris, 1985; J. Baltrusaitis, *Evul Mediu fantastic*, București, 1975; G. Gatto, *Le voyage au paradis. La christianisation des traditions folkloriques au Moyen Age*, în *AESC*, 34, 1979, 5, p. 929-942.
- (70) Hefele, I, p. 138-161.
- (71) *Apud* H. Leclercq, *op. cit.*, col. 311.
- (72) Grigoire de Tours, *Histoire des Francs*, IX, 15 (vol. II, ed. cit., p. 200-201); J. Fontaine, *Conversion et culture chez les Wisigoths d'Espagne*, în *La conversion al Cristianesimo...*, p. 87-147; P. Riché, *L'Europe barbare...*, p. 73-107.

amenințarea unor grave pedepse (excomunicarea, exilul, bătaia, amenda), să-i determine pe țărani, nobili sau chiar preoți să înceteze a mai săvârși riturile lor ancestrale⁷³.

Analize recente ale creștinismului spaniol medieval și modern au arătat că numeroase practici de origine hispano-romană au fost preluate de catolicismul iberic, dând acestuia o coloratură mai mult folclorică decât dogmatică⁷⁴.

6. *Britannia*. Avatarurile creștinismului din *Britannia* sunt binecunoscute. Deși în secolele III-IV noua credință făcuse pași importanți, evacuarea provinciei și invaziile anglo-saxone au provocat dispersarea credincioșilor sau chiar abandonarea religiei lui Hristos⁷⁵. Cea "de-a doua evanghelizare" (H. Leclercq) s-a derulat, de asemenea, sub semnul fluxului și al refluxului, așa cum se desprinde foarte clar din *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* a lui Beda Venerabilul⁷⁶, elemente ale vechii spiritualități continuând să submineze religia oficială. Conciliul de la Berghamsted (Kent) (6 august 697)⁷⁷, Cloveshoe (Marcia) (septembrie 747⁷⁸, 803⁷⁹) sau Gratley (829)⁸⁰ au reluat constant hotărârile îndreptate împotriva superstițiilor păgâne. Ele sunt semnalate, însă, în plină epocă medievală⁸¹.

7. *Boemia*. În Boemia, creștinismul este un fenomen de import, ale cărui începuturi se plasează între mijlocul secolului al IX-lea și debutul celui următor. Așa cum apreciază specialiștii, organizarea administrativă a Bisericii, în special formarea sistemului parohial, presiunea autorităților locale (funcționari, castelani), "marea reformă urbană" de la sfârșitul secolului al XII-lea și apariția unei culturi religioase savante au determinat un progres rapid al credinței creștine. Aceasta nu s-a soldat, însă, și cu o dislocare imediată și totală a vechilor cutume. Un edict din 1039 al lui Bretislav I și un altul din 1090 al lui Bretislav al II-lea arătau că practicile ancestrale constituiau o parte importantă a mentalului colectiv. De asemenea, pe parcursul secolelor XIV-XVI vechile cronică denunță diferite *nomina odiosa*, prin care trebuie înțelese divinitățile păgâne invocate încă de creștinii cehi⁸².

(73) Hefele, IV, p. 198, 232-233 = DC, V, p. 326.

(74) M. Meslin, *op. cit.*

(75) D. Watts, *Christians and Pagans in Roman Britain*, London and New York, 1990.

(76) H. Leclercq, *op. cit.*, col. 307-311.

(77) C. 13 și 14 pedepsesc pe cei care sacrifică (Hefele, IV, p. 237 = DC, I, p. 172).

(78) C.3: fiecare episcop va vizita diocesa în fiecare an, făcând să înceteze superstițiile păgâne (Hefele, IV, p. 469).

(79) C. 19 (*Ibidem*, V, p. 57).

(80) C. 2-4: se prevăd pedepse aspre pentru cei care practică vrăjitoria și magia (*Ibidem*, VI, p. 164 = DC, II, p. 152).

(81) M. Meslin, *op. cit.*; P. Riché, în *Le christianisme populaire*; Ch.T. Wood, *La mort et les funérailles d'Henri II*, în *Cahiers de civilisation médiévale X^e - XIIe siècles*, Poitiers, 28, 1994, 1-2, p. 119-123.

(82) A.P. Vlastov, *The Entury of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge, 1970, p. 86-113, în special p. 107-108; A. Gieysztor, *X^e-XVe siècles. La religion populaire en Pologne et en Bohême*, în *Histoire vécue du peuple chrétien*, I, *De la clandestinité à la chrétienté*, sous la direction de J. Delumeau, Paris, 1979, p. 315-334; Z. Vána, *Svet slovenských bohů a demonů*, Praha, 1990, p. 100-101.

8. *Polonia și Lituania*. Cu botezul lui Mieszko din 966 creștinismul și-a făcut intrarea în viața triburilor polone. Formarea structurilor statale, legăturile prinților poloni cu centrele ecleziastice din Germania, Boemia și Italia, crearea rețelei parohiale (secolele XIII-XIV), dezvoltarea urbană au fost – după istoricii acestor teritorii – tot atâția factori care au favorizat ascensiunea noii religii. Avansul acesteia nu s-a dovedit, însă, consonant cu regresul păgânismului; convertirea populației a întâmpinat numeroase obstacole, soldate adesea cu revolte⁸³. Astfel, la începutul secolului al XII-lea, Cozma de Praga vorbea despre rusticii care rămăseseră aproape păgâni, venerând izvoarele, focul, pădurea, pietrele, colinele și “divinitățile surde și mute”⁸⁴. Izvoarele din secolele XIV-XV, în special chestionare ale episcopilor și colecții de decizii sinodale, abundă de vocale și expresii (*incantatrices, superstitiones et errores, traditiones paganorum, relictæ idolatriæ antiquæ*) ce amintesc de acțiuni și credințe străine de religia oficială mai ales în comunitățile de *agricolae, coloni et aratores agrorum, hortulani, venatores et piscatores*⁸⁵; nu lipsesc nici numele unor “demoni” de certă tradiție antică pe care creștinii polonezi îi invocau încă – Lado, Iele, Jesza, Nyja, Dzidzileya etc.⁸⁶.

Descoperirile arheologice oferă, de asemenea, interesante informații despre supraviețuirile precreștine. La Gdansk (secolele XII-XIII), Naklo (secolul XII) și Czersk (secolul XIV) sunt atestate ofrande și sacrificii de fundație iar în numeroase alte locuri au apărut amulete, obiecte cu destinație magică, statuiete antropomorfe înecate în râuri, mlaștini și lacuri, resturi ale unor măști – toate, accesorii ale unor atavisme spirituale preistorice. Domeniul funerar oferă aceeași imagine. Deși Biserica a luptat pe tot parcursul secolelor X și XI împotriva cremațiunii corpurilor, aceasta era practică “mai mult decât sporadic” în veacul al XII-lea; de asemenea, predicatorii au condamnat fără succes obiceiurile legate de cultul morților – ele sunt amintite în secolele XV-XVI⁸⁷.

-
- (83) Pentru creștinarea polonilor, vezi A.P. Vlastov, *op. cit.*, p. 113-142; Z. Sulowski, *L'Église polonaise à ses origines*, în *Histoire religieuse de la Pologne*, sous la direction de J. Kloczowski, Paris, 1987, p. 45-51. Pentru Lituania, P. Rabikauskas, *La cristianizzazione della Lituania (XIII e XIV secolo)*, în vol. *L'Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord (XIVe – XVe)*, Roma, 1990, p. 3-11.
- (84) A. Gieysztor, *op. cit.*
- (85) St. Bylina, *The Church and Folk Culture in Late Medieval Poland*, în *Acta Poloniae Historica*, Warszawa, 68, 1993, p. 27-42.
- (86) U. Borkowska, *La reconstruction et le développement (fin du XIe et XIIe siècle)*, în *Histoire religieuse de la Pologne*, p. 78-83; Z. Văna, *op. cit.*, p. 101-102.
- (87) T. Dunin-Wasowicz, *Les cultes païens et les cultes chrétiens en Pologne médiévale*, în *UISPP, LXe Congrès. Résumés des communications*, Nice, 13-18 septembre 1976, Nice, 1976, p. 620; E. Dabrowska, *Contribution à l'introduction du rite funéraire à inhumation chez les Slaves occidentaux du Haut Moyen Age*, în *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Prague, 21-27 août 1966, II, Praha, 1971, p. 1225; W. Hensel, *Survivances du culte païen en Pologne médiévale*, în *Trudi peatogo mejdunarodnogo Congressa slaveanskoi arheologii (Kiev, 18-25 sentabrea 1985 g.)*, V/1, Moscova, 1987, p. 67-76.

9. *Rusia*. Pătruns înainte de botezul lui Vladimir din 988, creștinismul a cunoscut la slavii estici o "răspândire graduală" și o "lungă coexistență" cu vechile credințe, așa cum se desprinde, de altfel, și din izvoarele rusești medievale timpurii și târzii⁸⁸. Pentru a implanta mai ușor noua credință, s-a procedat, ca și în alte părți ale Europei, la substituirea unor sărbători păgâne cu altele creștine; așa s-a întâmplat în 1072, când Biserica a fixat data de 5 mai ca zi de cinstire a sfinților Boris și Gleb, înlocuind, astfel, o ceremonie păgână dedicată zeiței Ziva practică de slavii poliani⁸⁹. Cu toate acestea, în mediul rural superstițiile și practicile antice au rezistat vreme de secole, drept pentru care țărani ruși au fost numiți adesea "oameni cu dublă credință" (*dvojeverie*)⁹⁰. Studiile istorice și etnologice arată că până în plină epocă modernă slavii răsăriteni credeau în existența numeroaselor spirite benefice sau malefice care sălășluiau în păduri (*leși*), în câmpie (*polevik*), în ape (*vodianoi*, *rusalki*), case (*domovoi*) etc., celebrau sărbători și rituri străine spiritului creștin, atribuiau sfinților trăsături ale divinităților vechiului panteon etc.⁹¹.

Analize istorice arată că și în alte teritorii creștine s-au păstrat și persistă încă multe atavisme ale vechilor credințe – *Bulgaria*⁹², *Ungaria*⁹³, *țările nordice*⁹⁴, *Armenia*⁹⁵ etc.⁹⁶.

- (88) *Cronica lui Nestor*, în *Izvoarele istoriei românilor*, VII, traducere și comentarii de G. Popa Lisseanu, București, 1935, XL-XLIII, p. 83-106; A.P. Vlastov, *op. cit.*, p. 236-295; H. Birnbaum, *Unsettled Issues Concerning the Conversion of Rus and its Prehistory*, în *XVIIe Congrès International des Etudes Byzantines. Résumés des communications*, Moscou, 8-15. 08. 1991, I, A-K, Moscou, 1991, p. 138.
- (89) D. Săsălov, *Réflexes de la culture médiévale bulgare en Russie kievienne durant la deuxième moitié du XIe s.*, în *Palaeobulgarica*, 3, 1981, p. 101-102; M. Dimnik, *Sviatoslav and the Eparchy of Chernigov*, în *Canadian Slavonic Papers*, University of Alberta, 34, 193, 2, p. 378, 387-388.
- (90) A.P. Vlastov, *op. cit.*, p. 264, 397, nota 100; *Femmes et sorciers. Note sur la permanence des rituels païens en Russie, XIe – XIXe siècle*, în *Travaux et Mémoires*, Paris, 8, 1981, p. 459-475; I.N. Chtchapov, *La christianisation de la Russie et le rôle de cet événement dans l'assimilation par la Russie de Kiev du patrimoine antique et byzantine et dans le développement et l'interdépendance des cultures européennes*, în *Etudes balkaniques*, Sofia, 4, 1988, p. 14; A. Siniavski, *Ivan le Simple. Paganisme, magie et religion du peuple russe*, Paris, 1990.
- (91) L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, II, *La civilisation*, Paris, 1926, p. 126-168; N.S. Derjavin, *Slavii în vechime*, București, 1949, p. 137-167; Fr. Conte, *La mythologie slave*, în vol. *L'Europe...*, p. 145-151; B.A. Ribakov, *Iazicestvo drevnei rusi*, Moskva, 1988; H. Troyat, *Viața de fecare zi din Rusia ultimului țar*, traducere de Cl. Munteanu, București, 1993, p. 220-222; Al.I. Stan, *Reminiscențe religioase precreștine în spiritualitatea rusă*, în *Glasul Bisericii*, 47, 1988, 4, p. 25-37.
- (92) R. Liptchev, *Éléments païens et chrétiens bulgares dans les rites, les coutumes et les croyances des cazalbaches en Bulgarie de nord-est et de Dobroudja*, în *Dobrudja*, Varna, 2, 1985, p. 136-145 (în bulgară, cu rezumat francez).
- (93) L.G. Czigany, *The Use of Hallucinogens and the Shamanistic Tradition of the Finno-Ugrian People*, în *The Slavonic and East European Review*, London, 58, 1980, 2, p. 212-217; K. Sass, *Magyars ou Hongrois (Croyances pré-chrétiennes des)*, în *DR*, p. 1006; V. István, *Kutyáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I*

Așadar, *creștinismul popular* este un fenomen cu largă răspândire. Cum s-a putut observa, el se apropie mai mult de mentalitate decât de ideologie, de practic decât de dogmatic, de gestică decât de reflecție, de tradiție decât de inovația doctrinară. Cunoașterea formelor de manifestare a acestuia în spațiul mediteranean oferă perspectivă comparativă necesară delimitării specificului religiei populare a românilor.

INFORMATIONS SUR LE CHRISTIANISME POPULAIRE DANS L'ESPACE EUROPÉEN ET MÉDITERRANÉEN DU TRIOMPHE DU CHRISTIANISME JUSQU'AU MOYEN ÂGE

Résumé

La religion populaire représente une direction nouvelle dans les recherches historiques; elle définit les aspects non-officielles, marginaux, tolérés d'une religion. Le christianisme populaire constitue un cas particulier de la religion populaire, et l'auteur comprend par cette notion-ci le christianisme à éléments païens, y compris les croyances et les pratiques religieuses non-incluses dans les fondements de la religion chrétienne, c'est-à-dire l'Écriture, la sainte Tradition = la prédication apostolique, et les canons des Conciles (voir N. Zugravu, *Une nouvelle direction historiographique: l'étude de la religion populaire*, dans *Europa XXI*, Iași, III-IV, 1994-1995, p. 87-101).

L'étude présente des aspects du christianisme populaire dans quelques pays de l'espace européen et méditerranéen à partir du IVe siècle jusqu'au Moyen Âge: l'Empire Byzantin, l'Italie, l'Afrique, la Gaule, Espagne, les îles britanniques, la Bohême, la Pologne, la Lituanie, la Russie, etc.

(*The sacrifices and burials in Medieval Hungary I*). în *Folia Archaeologica*, Budapest, 41, 1990, p. 117-145.

- (94) J. Jochens, *Magie et répartition entre hommes et femmes dans les mythes et la société germanico-nordiques à travers les sagas et les lois scandinaves*, în *Cahiers de civilisation médiévale*, X^e – XIIe siècles, Poitiers, 36, 1993, 4, p. 375-389 (pentru perioada creștină, p. 386-398).
- (95) R.W. Thomson, "Let Now the Astrologers Stand Up": *The Armenian Christian Reaction to Astrology and Divination*. în *Dumbarton Oaks Papers*. Washington, 46, 1992, p. 305-312.
- (96) L. Bergamasco, *Sur la religion populaire en Nouvelle-Angleterre (note critique)*, în *AESC*, 46, 1991, 5, p. 1207-1214; B. Zurawski, *Magica et ceramica: magic and ceramics in Christian Nubia*, în *Archaeologia Polona*, Warsaw, 30, 1992, p. 87-107.

